

“PELLE” I TILBAGEBLIK OG NUTID

Af Lisbeth Gundlund Jensen

Martin Andersen Nexøs Pelle blev skrevet i starten af århundredet 1906-10 og reflekterede Nexøs opfattelse af arbejderbevægelsens store spørgsmål. Han og hans værk blev alligevel katebald mellem fløjene i den senere splittelse i arbejderbevægelsen mellem socialdemokrater og kommunister, og kampen om “Pelle” kulminerede med, at Nexø selv i sin alderdom tog afstand fra sin helt. Meget senere blev værkets 1. bind filmatiseret og dramatiseret. Hvordan forholder nutidens kunstnere sig til det gamle værk?

Martin Andersen Nexøs forfatterskab er på nær H. C. Andersens forfatterskab det mest oversatte og berømte danske forfatterskab all times. Men det blev også i Nexøs egen tid et berygtet forfatterskab, der stod mange kampe om.

Forfatterskabet afspejler en turbulent historisk udvikling, der strækker sig over to meget urolige århundreder med hyppige paradigmeskift, med krige og ideologiske slagsmål og på kulturens slagmark hastigt skiftende ismer i litteraturhistorien. Nexø springer ud som forfatter med fødderne plantet i naturalismen og påvirket af symbolismen, er på den anden side af århundredeskiftet med til at konstituere en ny litteraturhistorisk retning, som eftertiden har kategoriseret som “det folkelige gennembrud”, og hans forfatterskab op gennem 1900-tallet bliver stærkt påvirket af de ideologiske kampe i arbejder-

bevægelsen, som århundredet excellerer i. Hans forfatterskab ebber ud i 50'erne, ligesom hans liv gør det. På det tidspunkt er han helt fremmedgjort over for den altovervejende socialdemokratiske danske arbejderbevægelse og har bosat sig i den kommunistiske del af verden i Dresden i Østtyskland.

Nexøs endelige politiske valg til fordel for den kommunistiske ideologi og den kommunistiske verden i tiden efter 2. Verdenskrig kastede og kaster stadig sin skygge over forfatterskabet på flere forskellige måder.

Jeg koncentrerer mig i denne artikel om Nexøs mest berømte værk, "Pelle Erobreren" bl.a. i form af en kort introduktion til "Pelles" politiske receptionshistorie fra værket så dagens lys 1906-10 op til nyere post-koldkrigstid og med fokus på de mange kampe om Pelles 'sjæl'. Var han socialdemokrat, kommunist i svøb, borgerlig eller fantast? Kritiske positioner var tilbøjelige til at analysere hans værk gennem den prisme eller det filter, som var præget af kritikernes egne politiske standpunkter og resulterede ofte i visse fordomsfulde læsninger. Jeg vil endvidere kaste lys over, hvordan og hvorfor Nexø selv i sin alderdoms trebindsværk om "Morten hin Røde" undsgde sin mest berømte helt, "Pelle", og dermed selv medvirkede til at kaste en skygge over det store midt- og højdepunkt i forfatterskabet. Jeg undersøger endelig, hvordan forfatterskabet foreløbigt læses i post-koldkrigstiden, hvor splittelsen mellem socialdemokrater og kommunister i sin oprindelige form er et overstået stadium. Jeg sætter især fokus på de remedieringer på film og i teater, som 1. bind af "Pelle" har været udsat for. Med den krise, som bogen og kulturarven har været udsat for i en del år, må vi se i øjnene, at disse formidlinger bliver stadig vigtigere for opfattelsen af klassikerne. Med filmen "Pelle Erobreren" og musicalen "Pelle Erobreren" på Østerbro Teater træder værket ind på nye mediegrænsers kulturscene, og hvordan fortolkes værket så i dette regi?

"Pelle Erobreren" set fra Dresden

Det var "Pelle Erobreren", der grundlagde Nexøs ry som stor folkelig socialistisk forfatter, og det var det værk, der gjorde ham elsket og uhørt udbredt og vel at mærke også læst i den brede befolkning og arbejderbevægelsen i store dele af især det europæiske kontinent. Men umiddelbart noget uforståeligt undsiges hovedpersonen som nævnt eftertrykkeligt af Nexø i hans sidste romaner fra 40'erne og 50'erne i trebindsværket "Morten hin Røde", "Den fortabte Generation" og "Jeanette".

Nexø flytter i 1951 som nævnt til Østtyskland efter at have skrevet de to første bind af dette sidste værk, som kommunister efterfølgende tog til sig som bevægelsens egne og fremhævede som de mest betydningsfulde værker i forfatterskabet – og vel at mærke på "Pelle Erobreren's" bekostning. I disse

Portræt af Martin Andersen Nexø fra 1922. I dette år foretog Andersen Nexø en længere rejse til Sovjetunionen. Først til Sovjetkarelen og sender som officiel gæst ved Kominterns 4. kongres. Han besøgte også et børnehjem i Samara, der var blevet opkaldt efter ham.

sidste værker bliver Pelle – den gamle helt – udråbt som revisionist, forræder, pamp, og hvad man ellers kunne finde på af skældsord vendt mod den socialdemokratiske arbejderbevægelse i Vesten. Trebindsværket “Morten hin Røde”, “Den fortabte generation” og “Jeanette” kommer godt nok til at stå på reolerne hos de trofaste kommunistiske partimedlemmer i Danmark, men Nexøs sidste romaner mister sit massepublikum og taler ikke mere på samme måde til hjerterne og menneskeligheden i arbejder- og underklasse.

Når man ser på tiåret i den danske socialistiske litteraturtraditions perspektiv – ud over Nexø er de fremtrædende repræsentanter Kirk og Scherfig – må man generelt sige, at denne tradition mister meget af sin folkelighed og gennemslagskraft jo tættere på 50’erne, man kommer. På nær perioden under 2. Verdenskrig fra 1943-45 og de første år efter krigen accelererer splittelsen mellem den socialdemokratiske og den kommunistiske del af arbejderbevægelsen, indtil koldkrigen for alvor tager form i 50’erne.

Det er jo allerede i starten af 20’erne – hvis vi lige skal repetere historien – at der sker en partiopsplitning mellem de kommunistiske og socialdemokratiske partier rundt om i Europa, men frem mod 50’erne antager splittelsen decideret krigslignende karakter mellem to verdensdele – det man i international politik kalder det bipolarære internationale system med to poler, der opdeler verden mellem sig, opruster mod hinanden osv. Ideen om en folkelig arbejderlitteratur eller en socialistisk litteratur går til i denne splittelse. Den litteratur, der stadig skrives af kommunister, udarter til en parti-litteratur, der fremfører partiets bundne dagsordener og dermed i hvert fald mister en stor del af sin folkelige gennemslagskraft og sin fornyelse af de litterære genrer.

Jeg vil prøve at efterspore, hvad det er der sker i mellemligstiden, som har denne fatale konsekvens for Nexøs sene forfatterskab – i hvert fald for dem, der elsker værket om “Pelle”.

Nexøs fornyelse af traditionen

Nexø skriver sig med “Pelle” ind i en litterær romantradition i Danmark, af dannelses- og udviklingsromaner, der kredser om et lykketema. H. C. Andersen f.eks. har sin romantiske dannelses-version af heltens vej til lykken, som fortolker Andersens egen skæbne,¹ Oehlenschlägers helt hedder “Aladdin”, og han er født til lykken. Pontoppidan, som Nexø nok står mest i gæld til, har en anderledes og noget mere desillusioneret måde at bearbejde lykketemaet på i “Lykke-Per”.

Når Pontoppidan skildrer den yderste elendighed i sine tidlige socialt indignerede noveller fra 1880’erne, så skildres disse mennesker som ofre, afmægtige og ofte “brændt ud” af fattigdom, alkoholisme osv. Hos Aakjær og

Skjoldborg – Nexøs samtidige våbenbrødre i det folkelige gennembrud – der også skriver udviklingsromaner – skiller heltene sig afgørende ud fra massen af underklasses mennesker, der skildres som præget af menneskets naturlige fejhed,² og historisk optimisme skorter det således en hel del på.

Nexø tager med “Pelle Erobreren” handsken op efter traditionen af udviklingsromaner, men fornyer den også afgørende. Det kan jeg måske bedst illustre ved at referere lidt til værkets 3. bind “Den store kamp”.

I 3. bind er bondedrengen og nu skomagervenden Pelle i sin lykkejagt ankommet til København. Hans første opholdssted kaldes “Arken” – en faldfærdig lejekaserne, hvor sociale eksistenser på bunden af samfundet tager ophold. Det generelle billede af “Arken” er social opløsning og bundløs fattigdom, men ind træder den unge Pelle på historiens scene. Det er forfatteren Nexøs store fortjeneste, at han omskaber denne elendighedens hule til sådan en slags affyringsrampe for det historiske projekt, som Pelle står i spidsen for i romanværkets 3. bind. “Arken” er jo nemlig ikke blot elendighed – den skildres som et eventyr! Nexø skriver sig altså i en vis forstand i forlængelse af folkeeventyret og H. C. Andersens lykkeforestillinger ind i en eventyrtradition, men i en anden forstand er han grundlæggende i opposition til romantikkens H. C. Andersen: Pelles projekt er ikke isoleret individuel opstigning – ikke kun individets dannelsesprojekt – Nexø definerer i 3. bind et kollektivt lykke-projekt. Pelles første hjem blandt samfundets udstødte spiller en vigtig rolle i romanen: her lærer Pelle om underklassens solidaritet, menneskelighed og ikke mindst sjælens ukuelighed: Jeg skal i citat give jer en bid af Nexøs efter min opfattelse mesterlige eventyrlige skildring af Arkens virkelighed set gennem børnenes og fortællerens poetiske øjne, en teknik, han har lært af symbolisterne:³ Vi ser nok elendigheden, men vi ser også, at den ikke kuer beboernes og børnenes drømme om lykken:

“Sådan en hed Junidag, naar Rummet drog som en hvidknytrende Brand hen over Spalten deroppe, levede det svære, frønnede Træværk igen op som Storskov. Knevrende Væsner jog ud og ind mellem Tremmerne, Skygger kom og forsvandt, en uophørlig Sladren fyldte Halvlyset. Fra bislag til bislag dryppede det af syrlig Lud efter Børnevask, helt ned til Bunden, hvor Ungerne legede i de træge Bække fra Nedløbsrenderne. Træværket knagede uophørligt som gamle Grene, der filer mod hinanden, klam Lugt af Mulden og trøsket Vegetation lagde sig mættende på Åndedrættet, og alt hvad man rørte ved havde et lag Slim som af overvættets frodighed (...) På Pipmandens side stak Vasketudene ret ud af Muren og lignede Skovdjævle, der grinede frem af Tykningen – med aaben Mund og langt graat Skæg, som fødte lyserøde Regnorme og stundom faldt ned i Gården med svære Klask. Ud af

Murhullerne groede grønne, hængende Buske; Spildevandet silede igennem dem og dryppede mangfoldigt – som Skovens vaade Haar. Inde i det grønne, dryppende Mørke sad der vidunderlig tegnede Tudser som små kil-denymfer i hver sin Grotte og glinsede af den giftige Væde...⁴

For selv om Arkens beboere aldrig bliver politiske subjekter i romanen, end-sige bliver i stand til at forlade lejekasernens udsigtsløshed – og 3. del af romanen ender jo som bekendt også med at Arken brænder – bundet Nexø radikale vision for “underklassens brede gang mod lyset”, som det hedder i romanens forord, i høj grad i Arkens anarki og radikale ansvarløse drømmeri. F.eks. hedder det om Arkens prinsesse, Hanne, som Pelle forelsker sig i en overgang, men også brænder sine vinger på: “Og oppe i Træværket på tredje hang Hannes Kanarieflugt og sang helt forskruet, med Næbet strakt op mod Ildpletten deroppe”.⁵

Pelle bliver ikke i “Arken”, for dens lykkedrøm er ham alligevel for “forskruet” for nu at vende tilbage til symbolikken i Hannes kanarieflugt – han bliver en af lederne af den organiserede fagbevægelse og fører underklassen gennem den store strejke ved århundredeskiftet, der resulterer i den *hovedaf-tale* for arbejdsmarkedets parter, der stadig er gældende den dag i dag.

Men bliver Pelle så bare socialdemokrat? Tjah, forfatteren Nexø bliver i hvert fald en overgang medlem af Socialdemokratiet efter færdiggørelsen af romanen i 1910. Romanens perspektiv er ikke socialdemokratisk i snæver partimæssig forstand, men det er tilknyttet Socialdemokratiet som bevægelse. Når jeg siger det på denne måde skyldes det, at der spinder sig en rød tråd af kritik af den organiserede socialdemokratiske vej til magten gennem romanen. Nexø kritiserer Pelle og strejkebevægelsen for at forlange umenneskelig op-ofrelse af underklassen under den store strejke – Pelles egen kone bliver drevet ud i prostitution i et forsøg på at skaffe mad til sine børn, og Pelle skildres til dels kritisk af Nexø i kampens hede som bevægelsens bøddel, der pisker de ulykkelige frafaldne: strejkebryderne. Nexø's perspektiv på frigørelsen er bredere end Socialdemokratiets – de frafaldne, de socialt udstødte og ikke mindst kvinderne, hører for Nexø insisterende med i frigørelsesperspektivet. Ingen skal udelukkes eller negligeres i proletarens vandring mod lyset.

Hvordan formidler Nexø så denne lejlighedsvis distance til sin helt? Det gør han f.eks. ved anvendelse af ironi – en ironi i fortællerstemmen, som han især har lært af Pontoppidan. Pelle skildres sine steder ironisk af fortællerstemmen, mens han andre steder kritiseres af Morten,⁶ der også optræder i romanen. Morten er i romanens fiktive univers Pelles gamle ven fra ungdommen. Fortællateknisk spalter Nexø sit romansubjekt i to i 3. bind for at give stemme til en anarkistisk position, som bagersvenden Morten repræsenterer.

Han er søn af “Kraften” – oprøreren fra 2. bind, som i Pelles lærlingetid kommer til at betyde meget for Pelles udvikling.

Det er dog Pelle, der er og forbliver romanens helt gennem romanen. Nok træder Pelle i Nexøs skildring som skildret nogle gange lidt vild som da Morten under strejken “med et varsomt smil formaner Pelle: “En Fører er ikke selv Profos!”⁷ men Mortens position udsættes også for kritik, fordi han ikke er handlingens mand, men blot går til i lidelsesfuld empati med kampens ofre. Der er noget Jesu lidelseshistorie over skildringen af Morten. Morten siger selv i samme scene “Jeg har selv drømt om at føre dem frem til Lykken, – paa min egen Maade; men Sindene er ikke til det – dig følger de blindt...”. Det er Pelle, der er handlingens mand, og det er ham, Nexø lader sejre til sidst i romanens 4. bind. Da “Arken” brænder i slutningen af 3. bind er det Pelle, der med livet som indsats redder et barn ud af flammerne, og Nexø lader i den afsluttende sejrsmarch Pelle løfte den forbudte røde fane fra Internationale:

“Pelle staar oppe paa bukken af et Køretøj og løfter den højtideligt i Vejret (...) Saa begynder de at raabe, det stiger til en Orkan. De hilder Brødreflaget, Internationales røde Blodmærke – og Pelle som løfter det i sine forbrændte Hænder, den gode Kammerat der frelste Barnet af Ilden og førte Bevægelsen til Sejr.”⁸

Hvad var det især, der gjorde Nexøs værk om Pelle så kontroversielt, at det i Nexøs tid blev angrebet fra alle sider, indtil Nexø, som jeg har redegjort for, selv satte det dybeste stød ind med alderdommens “Morten hin Røde”? Hundene ligger begravet i værkets 3. og især fjerde bind.

I tredje bind udvikler Pelle sig til arbejderlederen “Lynet”, der især gør sig bemærket som leder under den omfattende strejke- og lockout, der gik forud for Septemberforliget. Med Nexøs berømte ironiske ord fra slutningen af tredje bind kommenterer han fredsafslutningen ved at citere en løbeseddel fra fagforeningen:

“Fagforeningsretten var haandhævet og Kapitalen havde fået Respekt for Arbejderne som en Faktor, man ikke længer kunde komme udenom! For resten var *status quo* bevaret.

“Tænk, og de har tilmed faaet Respekt for os – og Status Kvo har de inte kunnet gøre noget!” Saa lo de over hele Ansigtet af Glæde over, at han ogsaa var bevaret, skønt ingen af dem kendte ham”.⁹

Da Martin Andersen Nexø fyldte 80 i 1949, blev han hyllet ved et festmøde i Tjajkovskij-salen i Moskva den 15. juni arrangeret af det sovjetiske forfatterforbund.

“Lynet” går i fængsel

Da vi genser Pelle I starten af 4. bind har han været i fængsel efter anklage for møntfalskneri – hvilket med Aage Henriksens lidt ondsksfulde ord skal “tvinge ham frem ved skæbnegreb, som ikke findes usandsynligere i nogen guvernanteroman”.¹⁰

Nexø griber til dette lidt spektakulære handlingsgreb, fordi han har brug for at placere ham i isolation fra bevægelsen. Nexø skildrer nemlig som nævnt Pelle med en vis distance i 3. bind. Her avancerer han til strejkelederen “Lynet”, der på mange måde inspirerer, men også pisker arbejderne fremad. Strejken kræver forfærdelige ofre af de strejkende og de lock-outede, og Pelle forlanger konsekvent, at de sætter hensynet til bevægelsen over hensynet til familien. Pelles egen kone, Ellen, må i fortvivlelse over at se sine egne børn sulte prostituere sig, og selv om Pelle dårligt har været hjemme, men ladet Ellen om at lide over børnenes forfatning, forlader og forstøder han hende, da hendes fornedrelse kommer for en dag. Far Lasse, der i mellemtiden er kommet til København, ‘glemmer’ han også i kampens hede.

I fængslet må Pelle finde sig selv for at forstå, hvordan han har svigtet den grundlæggende menneskelighed, han har lært af Lasse og bl. a. unge mester fra lærlingetiden. Han ser Gud for sig i cellen, og uden at jeg skal gå i detaljer, er resultatet, at han i 4. bind søger et opgør med den fagforeningspolitiske opsplittelse mellem mænds og kvinders ansvarsområde, mellem det maskuline og det feminine, mellem det kollektive og det individuelle ansvar. Pelles refleksioner – med den nye indsigt fra fængslet i bagagen – fører ham efter løsladelsen til kooperationen, der på romanens tilblivelsestidspunkt optog sindene på Socialdemokratiets venstrefløj. Her ser han en vej til et socialistisk samfund, der kan overføre kvindens omsorgsfulde funktion i familien til bevægelsen, og som ikke forlanger umenneskelige ofre af arbejderfamilierne. Det er tænkt som en slags knibtangsmanøvre, der skal bringe et fundamentalt opgør med kapitalismen med sig i en slags paralleløkonomi, der udkonkurrerer kapitalismen. I kooperationen kan Pelle igen etablere det brede helhedsperspektiv på underklassens march mod lyset.

Romanfiguren Morten er som anarkist skeptisk over for den jernhårde fagforeningsorganisering, som Pelle og Socialdemokratiet repræsenterer over for strejkebevægelsen, og han ynder på den anden side heller ikke partiets tålmodige tro på stemmesedlen: “Men hvis enhver der sulter stak sin arm gennem Butiksruden og tog selv – saa skulde man snart faa Madspørgsmaalet løst; man putter ikke den halve Nation i Fængsel”.¹¹

Morten, der med en anarkistisk kritik¹² af den socialdemokratiske bevægelses fagforeningspolitiske og parlamentariske strategi optræder som et menneskeligt korrektiv til Pelle i 3. bind, forenes i 4. bind med Pelle i dennes

'løsning' på bevægelsens problemer. Godt nok har Morten i dette sidste bind stadig nær kontakt til venstrefløjen, men giver Pelle sin tilslutning til kooperationsprojektet og han flytter sågar ud til Pelle i "Gryet". Efter en rejse til Syden vender han hjem og bifalder, at Pelle taler syndikalister fra en demonstration, der ville have ført til en konfrontation med politiet: "Det var godt du fik dem omstemt. Jeg har i Syden set disse Demonstrationer, hvor Politi og Soldater rider forkomne Arbejdsløse ned – det er et trist Skuespil".¹³

Arbejderbevægelsen skal opbygge sit eget samfund parallelt med kapitalismen – og her kan alle være med og ingen skal sulte sig til en plads i bevægelsen. Perspektivet er en *fredelig omvæltning* med tryk på begge ord. I dette sidste bind står Nexø fuldt og helt bag sin hovedperson, og Pelle og Morten trækker på samme hammel.

Nexø melder sig kort efter færdiggørelsen af romanen ind i Socialdemokratiet, og hans roman får i disse år fra 1910 og indtil splittelsen i kølvandet på den russiske revolution et uhørt stort publikum i den europæiske arbejderklasse.

“Morten hin Røde”

Socialismen betragter jo traditionelt den historiske hovedmodsatning under kapitalismen som en grundlæggende modsætning mellem borgerskab og arbejderklasse eller over- og underklasse.

I det sene værk "Morten hin Røde" derimod går den afgørende modsætning mellem det kommunistiske og det socialdemokratiske parti og på den verdenshistoriske scene mellem det socialistiske fædreland og det kapitalistiske Vesten. I "Pelle Erobreren" er Pelle og Morten en del af massebevægelsen, i "Morten hin Røde", der på fiktionsplanet tidsmæssigt udspiller sig i forlængelse af handlingen i "Pelle Erobreren", er Morten blevet agent i fjendeland, og Pelle hører vel at mærke tiltagende til i fjendens rækker.

Morten hin Røde hævder på 40 års afstand at være en fortsættelse af "Pelle". Den postulerer at handle om de samme personer, Pelle og Morten, kort tid efter at vi slap dem i "Pelle Erobreren". Men man må konstatere, at Pelle i "Morten hin Røde" ikke har noget til fælles med Pelle fra "Pelle Erobreren", og at romanpersonen Morten også har skiftet karakter. Den gamle Pelle besad rodfæstede kvaliteter i sin karakter: solidarisk med sin klasse, og politisk retskaffen i den forstand, at selv om han i perioder under strejken leder bevægelsen på vildspor i romanens univers, så resulterer det uundgåeligt i dybe personlige kriser og politisk selvransagelse, der driver handlingen og bevægelsen videre. Pelle er uden svig! Da Morten i slutningen af storstrejken bebrejder Pelle, at der jo er "Blod paa dine Hænder; men er det dit eget noget af det?", siger Pelle stille "Dette har kostet mig mit eget hjem" og Morten

fortsætter: “Om forladelse kære Ven (...) Jeg var bange for, at du ikke vidste fuldt hvad du har for”.¹⁴

I romanen “Morten hin Røde” møder vi fra første færd en komplet forvandlet Pelle: Han kalder sig nu fabrikant og har helt opgivet kooperationens radikale perspektiver. Han ryger dyre cigarer, han søger politisk embede som byplanborgmester med umiskendelige pampermotiver og han varetager frejdigt borgerlige interesser i sin embedsførelse. Følgende dialog fra “Morten hin Røde” kan illustrere dette. Pelle er blevet byplanborgmester, og Morten roser ham for planer om at projektere byfornyelse med “brede, skønt svungne boulevarder”, som det hedder. Morten tror naivt, at arbejderboligerne også skal placeres her, men Pelle svarer:

“Boulevarderne skulle jo også gerne pynte på Byen; og det kan man med sin bedste Vilje ikke paastaa, Arbejderboliger gør. De mange børn griser jo til, laver Urydde mener jeg. I det hele taget – der kommer let noget kedeligt over Arbejderkvarterer.”¹⁵

Et andet sted siger han til Morten, der har overværet, at politiet har faret hårdhændet frem over for nogle demonstranter: “Vi maa ha Orden og Bulldoggen er den bedste Ordenshaandhæver; den indlader sig ikke på Parlamenteren og har ingen Hjærne for kønne Talemaader. Gør som jeg; jeg gaar altid uden om opløb!”¹⁶

Enhver, der har læst 3. og 4. bind af “Pelle Erobreren”, vil vide, at dette udsagn er en grov fornærmelse af romanpersonen Pelle.

Omvendt forholder det sig med skildringen af Morten: I “Morten hin Røde” er han hele vejen den klartskuende repræsentant for leninismen, endog før verdenskrigens udbrud: Det forlyder f.eks. om Mortens rolle i diskussionerne op til krigsudbruddet:

“Mortens opfattelse, at krigen var den uundgaelige Konsekvens af den kapitalistiske Konkurrence drevet til det Yderste, smilede de af.¹⁷ Morten foreslår endvidere som strategi til at forhindre krigsudbruddet: “Der skulle naturligvis strejkes over hele Linjen – for pokker vi kalder os dog Internationale”.

Så ikke alene bliver Pelle klasseforræder, anarkisten Morten fremstilles nu som leninist!¹⁸

Morten har i det sene tredelte romanværk afløst Pelle som hovedperson. Hvor Morten i “Pelle Erobreren” var en del af det fiktive univers, er Morten nu blevet ét med forfatterjaget. Det tredelte værk hævder at være en fortsæt-

telse af “Pelle”, men skifter karakter til en selvbiografi. Værket er godt nok fikcionaliseret i den forstand, at det gamle fiktive persongalleri jo optræder i værket, og på den måde har værket karakter af fiktion, men de tre bind kalder sig erindringsromaner, der er centreret omkring Nexø selv som forfatter i Mortens skikkelse og optræder med et væld af selvbiografiske detaljer, der klart hører til i selvbiografens genre. Er værket da tro mod historien i form af Nexøs egen politiske udvikling i tiden op til og under 1. Verdenskrig og dermed dokumentérbar, som en ægte biografi?

Langt fra! Det viser sig mange steder, at Nexø noget skamløst forskønner sin egen rolle i samtiden – at Nexø i romanværket i en vis forstand er fortabt i drømmen om sig selv som historisk subjekt. Nexø var gennem hele sin forfatterkarriere en flittig brevsriver, og når man f.eks. sammenligner Nexøs breve, men også anden viden om Nexøs liv med Mortens indsigt og handlinger i erindringsromanen, er afstanden ofte pinagtig og forstemmende.¹⁹

Der er ikke meget episk håndværk tilbage i “Morten hin Røde”. Værket har ikke noget plot, men består mest i en lang række dialoger med Morten som fast deltager og med forskellige af tidens eller fiktionens skikkelser på den anden side. “Morten hin Røde” fremtræder som en endeløs gentagelse af “sandheder”, serveret i en lige så endeløs række af konstruerede dialoger, fordi romanen er blevet en talerstol for en Nexø, der ud over at kritisere Socialdemokratiet vil legitimere og tilsyneladende også hvidvaske sin egen rolle i historien.

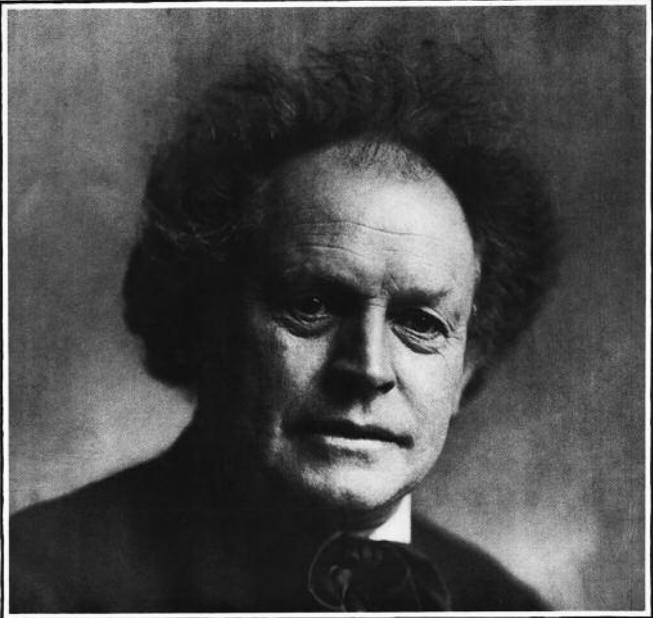
Hvad er det da, der forandrer Nexø så grundlæggende i den årrække, der går mellem “Pelle” og “Morten hin Røde”, at det slår igennem i hans politiske selvforståelse, hans litterære stil og hans opfattelse af den brede march mod lyset?²⁰

Kommunistiske teorier om den socialdemokratiske “afvigelse”

Nu kan jeg jo ikke gennemtræve hele arbejderbevægelsens historie i denne korte artikel, så lad mig bare antyde et par forklaringer:

Splittelsen mellem de socialdemokratiske og kommunistiske partier antog hurtigt uforsonlige dimensioner efter de alvorlige uenigheder ved indledningen til 1. Verdenskrig. Fra kommunisternes synsvinkel blev den dominerende forklaring på det tyske socialdemokratis manglende evne til at stoppe udbruddet af 1. Verdenskrig og den udeblevne revolution i Vesten, at de socialdemokratiske ledere havde svigtet arbejderbevægelsens historiske mission. Lenin udviklede under 1. Verdenskrig sin teori om kapitalismen i imperialismens epoke, hvori indgik en *bestikkelsestese*. Denne bestikkelsestese blev brugt til

Forlaget Aschehoug udgav i 1929 Nexø tredje roman: "Midt i en jærntid". Nexø fyldte netop 60 år, og i København fejrede Socialdemokratiet dagen med fakkeltog og fest. Som der stod på den store plakat, var der tale om "Aarets store Bogbegivenhed".

MARTIN ANDERSEN NEXØ

MIDT I EN JÆRNTID

AARETS BOGBEGIVENHED

DER BEHANDLER ET SAA AKTUELT EMNE SOM
DEN DANSKE BONDE UNDER OG EFTER VERDENSKRIGEN

—◆—◆—◆—

BIND I-II 500 SIDER

HÆFTET KR. 10,50 SHIRTING KR. 15,50 VÆLSKBIND KR. 20,00

HASCHEHOUG & CO. DANSK FORLAG

at forklare de socialdemokratiske ledes svigt – først den manglende vilje til at forhindre krigsudbruddet – og i senere skrifter den manglende hjælp til den russiske revolution og Socialdemokratiets valg af en parlamentarisk strategi. Det var Lenins opfattelse, at de kapitalistiske landes besiddelse af kolonier skabte ekstraprofitter, som bl. a. blev brugt til at bestikke et aristokratisk lag af arbejderklassen. Lenin udkastede den tese, at årsagen til de vestlige imperialistiske magters hundeslagsmål op til og med krigsudbruddet havde rod i

en ny imperialistisk fase i den kapitalistiske konkurrence. Han mener imidlertid også i et forord til den franske og tyske udgave i 1920, at "Imperialismen er "Forgaarden til Proletariatets sociale revolution". Det er siden 1917 blevet bekræftet i Verdensmålestok."²¹ Men dette lå jo langt fra de socialdemokratiske ledes efterhånden dominerende begreb om en fredelig parlamentarisk transformering af samfundet inden for nationalstatens rammer.

Det er et dogme i den nye kommunistiske del af arbejderbevægelsen i mellemkrigsperioden og efter, at de socialdemokratiske ledere repræsenterede dette arbejderaristokrati. Derfor ser man i den kommunistiske agitation en vedvarende bestræbelse på at "demaskere" disse socialdemokratiske ledes opportunistiske medløberi over for de borgerlige partier og illuminere deres forræderi over for den brede arbejderbevægelse. Håbet var, at man kunne vinde de brede ikke-bestukne dele af arbejderbevægelsen over på revolutionens side.

Da den kommunistiske Internationale, altså den internationale sammenlutning af kommunistiske udbryderpartier, kaldet III Internationale, afholdt sin 2. kongres i 1921, vedtoges de såkaldte 21 teser. Disse teser opstiller en række betingelser for tilslutning til 'klubben' – om man så må sige. 1. tese indskærper vigtigheden af at propagandere for nødvendigheden af proletariatets diktatur og bekæmpe reformisme, socialpatriotisme, centrisme osv. Skulle man tilslutte sig 3. Internationale, måtte man ikke alene binde sig til at udrense gamle reformistiske elementer fra de ansvarsfulde poster og parlamentsgrupper, men man skulle også jævnlige udrense gamle reformister i hele organisationen. Partier, der ville søge optagelse, skulle sikre at 2/3 af ledelsen bestod af "kammerater, der allerede før Kommunistisk Internationales 2. kongres utvetydigt har udtalt sig for tilslutning til 3. Internationale."²²

Nexø står så at sige med håret i postkassen i 1937, hvor han melder sig ind i det kommunistiske parti, fordi han har en fortid, hvor han ikke lige faldt i hak med den kommunistiske partilinje. Dels havde han som nævnt været medlem af Socialdemokratiet fra 1910-1918, om end med stigende kritik af partilinjen, og *ikke alene* har han selv været partimæssigt uorganiseret i store dele af mellemkrigsperioden, men sandt at sige har han *også* efter sin første kontakt med den revolutionære venstrefløj i Danmark i lange perioder igen tilnærmet sig Socialdemokratiet. Herefter var der kold luft mellem Nexø og den kommunistiske venstrefløj. Først i 1937 melder han sig ind i kommunistpartiet.

Ydermere handlede hans store og bredt elskede roman om en arbejderleder, der udfoldede sig i den socialdemokratiske bevægelses regi og sejrede inden for denne bevægelse. Hans generalieblad var altså ikke det bedste, set med de 21 teser in mente!

“Pelle” som klasseforræder?

Man må sige, at hele Nexøs projekt i de sene erindringsromaner består i to ting: Det drejer sig *både* om en omfortolkning af “Pelle Erobreren” som værk og af Nexøs egen rolle og politiske bevidsthed i mellemkrigsperioden. Derfor skiftes bagersvenden Morten fra “Pelle Erobreren” ud med forfatterjeget Nexø som Morten i trilogien “Morten hin Røde”, og derfor ændrer Pelle karakter fra Pelle med svinelykken, koslikket, den gyldne hårtop og det gode hjerte til pamperen Pelle med småborgerlige opstigningsdrømme og beregnende og opportunistiske politiske dispositioner.

Når man kender noget til Nexøs liv i mellemkrigsperioden kan det unægtelig undre, at Morten nu gang på gang belærer de unge kadre fra Socialistisk Arbejderparti med sandheder og indsigter, der er direkte skrevet af efter Lenin og officiel propaganda fra datiden, og ligger milevidt fra Nexøs virkelige udvikling, holdninger og udtalelser fra 1919 og til først i tyverne.

Hvad skal man så konkluderende sige om denne forfatter, der skriver så store romaner, men ikke magter at fortsætte forfatterskabet bare på nogenlunde konsistent vis i sin alderdom? – Jeg synes man må sige, at Nexø er barn af sin tid!

Nexø havde jo som én side af sin karakter et radikalt revolutionært og folkeligt temperament, og set fra dette temperament rummede de fyrré år, der går mellem de to værker “Pelle” og “Morten hin Røde” en række fatale ulykker og forspildte muligheder: Jeg behøver bare nævne 1. verdenskrigs slagteri, den forfærdelige krise i 30’erne, fascismens ugerninger og endelig 2. Verdenskrig. Den store og tilsyneladende stærke socialdemokratiske bevægelse formåede ikke at forhindre disse ulykker, og de intellektuelle, der søgte til venstre i det politiske spektrum i deres skuffelse over dette, blev indfanget i en kommunistisk diskurs. Da Nexø meldte sig ind i DKP i 1937, bliver han samtidig paria i Danmark, for det var jo ikke bare kommunisterne, der var aggressive overfor de lyserøde, aggressionerne var bestemt også rettet den anden vej.

Under besættelsen blev han fængslet ligesom andre kommunister, og det forbitrede ham voldsomt.²³ Nexø havde i 1939 støttet Sovjetunionen i vinterkrigen, hvilket fik hadet til denne kommunistiske forfatter til at blusse voldsomt op. Det resulterede f.eks. i bogafbrændinger og chikane af hans familie og en længerevarende “henstilling” til forlagene om ikke at genoptrykke hans bøger. Han flygtede under krigen til Sverige, og da de allierede besejrede Tyskland, skabte det en kortvarig bølge af sympati for Sovjet, DKP og Nexø, der havde støttet modstandskampen fra Sverige. Men efter et par år slog stemningen om, og den kolde krig tog fart.

Mulighederne østpå i den kommunistiske del af det Tyskland, han elskede, og havde mange læsere i, må i den situation have syntes tillokkende. Nexø

var læst og beundret i de kommunistiske lande. Det må have stået for ham som en udfrielse at flytte fra en aggressiv vestlig presse, ondsindet personlig forfølgelse, hærværk, og fra statens side sågar fængsling under krigen, men skulle han – lige som det gjaldt for andre – finde sig til rette i denne lejr, har han altså skønnet, at det krævede, at han indordnede sig under den dominerende historieopfattelse i Øst. Nexø ønskede vel også at legitimere sit eget liv med alle dets retningsskift, og det indebar altså en vist krav om og evne til at “nyfortolke” sin egen historie.

Betragtet i sin helhed bearbejder Nexøs forfatterskab den skæbne, som den europæiske arbejderbevægelse fik i det 20. århundrede. Han fortolkede bevægelsens storhedstid med sit kritiske udsyn og bidrog til en nytænkning af humanistiske positioner i et socialistisk ideologisk regi, ligesom han desværre bevidnede og deltog i dens forfaldsperiode.-

Jeg skal i det følgende lave en superkort gennemgang af de forskellige kritiske politiske positioner i “Pelle Erobreren” receptionshistorie med vægt på behandlinger med en politisk dagsorden, og som altså betragter Pelle Erobreren som en politisk roman, der skal analyseres politisk.²⁴ Jeg intenderer ikke på nogen måde at give en fuldstændig omtale af alle positioner eller behandlinger,²⁵ og i de nedslag, jeg gør, koncentrerer jeg mig om den læsning, der understreger forfatterens politiske konklusioner.

Socialdemokratisk kritik af “Pelle Erobreren”

Nexøs store udbredelse i Tyskland, hvor romanen hurtigt efter udgivelsen bringes som føljeton i den store socialdemokratiske avis “Vorwärts”, presser det danske Socialdemokrati til en tilsvarende hyldest til digteren, selv om 3. bind rummer kritik af den daværende socialdemokratiske bevægelse, og Nexø i øvrigt i offentligheden gav udtryk for kritik af Socialdemokratiet i kronikker m.m. Romanen modtages dog i det store og hele positivt, både i den radikale og socialdemokratiske presse.²⁶ I 2011 bringes “Pelle” også som føljeton i den socialdemokratiske “Social-Demokraten” og flere lokale socialdemokratiske aviser. Selv om han fra da af og i en årrække betragtes som partiets fremmeste digter, lyder der også kritiske røster fra anmeldere i partiet, som mest af alt giver udtryk for en politisk kritik af Nexøs venstreorienterede tilbøjeligheder, men også udtrykker en generel skepsis over for politisk litteratur.²⁷ Den generelle ophøjelse af Nexø ændrer sig jo imidlertid, da Nexø svinger over til de nye revolutionære bevægelser efter afslutningen af 1. Verdenskrig.

Da Nexø forlod Socialdemokratiet, så flere mere grundige og litteraturkyndige behandlinger af Nexø dagens lys. Lad mig her nævne Julius Bomholts analyse fra 1930.²⁸ Bomholt fremhæver mange positive aspekter af romanen,

men angriber realismen i skildringen af den angivelige “afgudsdyrkelse”, der bliver “Lynet” til del i 3. bind. Han angriber Nexø for at idealisere Pelle, men ser ikke, at Nexø netop fremstiller Pelle kritisk, og han overser i hvert fald noget bekvemt Nexøs kritik af den socialdemokratiske bevægelse. 4. bind betragter Bomholt som et tilbageskridt og mener, at sidste bind er præget af en “individualistisk og noget småborgerlig indstilling” og med småborgerlig hen- tyder han til kooperationen. Bomholt grundlagde hermed en tradition i ef- tertidens kritik af “Pelle” både i og uden for Socialdemokratiets rækker.

Sovjetisk kritik

Fra den sovjetiske kritik skal jeg give nogle få eksempler: L. Bljumfeld betrag- ter i 1928 Nexø og Pelle som én i ideologisk forstand. Han påpeger, at Pelle ikke bryder sig om en voldelig revolution, og at han derfor må betragtes som tilknyttet den socialdemokratiske 2. Internationale. Han tilbyder derfor Nexø “Ideologisk hjælp” til at overkomme denne afvigelse.

I 1951, hvor Nexø er flyttet til Østtyskland, udlægger A. Dymjsjits noget venligere romanen således, at det er Morten, der er bærer af romanens sand- hed, og at Nexø med romanpersonen Pelle har “blotlagt den åndelige spalt- ning, der er uforenlig med en revolutionær natur”²⁹ Som det ses, falder denne fortolkning mere i hak med Nexøs egen omskrivning af meningen med ro- manpersonen Pelle i “Morten hin Røde”.

I en senere og egentlig videnskabelig afhandling fra 1965 og altså efter Nexøs død fortolker østtyskeren Erika Kosmalla “Pelle Erobreren” som del af en større dansk tradition for udviklingsromaner med et lykke-motiv fra H.C. Andersen over Oehlenschlägers “Aladdin” til Pontoppidans “Lykke-Per”. Kos- malla redegør for, hvordan Nexø udvikler genren til sit formål, og dømmer ham ikke af den grund til at være en borgerlig forfatter, som vi senere skal se andre gøre. Hun ser dog ikke Nexøs distance til “Lynet” i 3. bind og betragter 4. bind som et politisk tilbageskridt, selv om hun befriende nok godt kan se de revolutionære aspekter af kooperationsstrategien: “Nexø var drevet af øn- sket om at udtænke mulighederne for og midlet til hurtigt og uden store ofre at skaffe den jævne befolknings usigelige lidelser ud af verden”³⁰ Men Kos- malla har hverken øje for Nexøs anarkistiske tilbøjeligheder i 3. eller 4. bind og tager ikke Nexøs overvejelser over forholdet mellem individualisme og kol- lektivisme alvorligt, idet hun betragter resultatet af “de ensomme vågenætter i tugthuset”³¹ som et “objektivt politisk tilbageskridt”.³²

Børge Houmann

Den danske 'grand old man' i Nexøforskningen er kommunisten Børge Houmann. Børge Houmann var til sin død medlem af Danmarks Kommunistiske Parti og beklædte i en årrække adskillige højtstående tillidsposter, men ragede uklar med partiets ledelse i forbindelse med splittelsen i DKP efter Sovjets invasion i Ungarn. Han fulgte ikke med Aksel Larsen over i SF i 1958, men blev i partiet, selv om han blev afskediget fra sine poster. Han trak sig dog tilbage fra partiarbejde til sin Nexøforskning. Han er ikke kommunistisk-ortodoks i sine vurderinger af Nexøs involvering i politik, men repræsenterer alligevel en grundlæggende loyalitet over for de kommunistiske ideer og Nexøs engagement i den kommunistiske verden.

I sin analyse af "Pelle" bryder han med de gængse angreb på 4. bind både fra kommunistisk og socialdemokratisk side. Han gør opmærksom på, at kooperationsstrategien udgik fra Socialdemokratiets venstrefløj og erklærer 4. bind for at være det "mest spændende".³³

Alligevel ligner hans analyse af 3. bind, "Den store Kamp", andre behandlinger i den forstand, at han ikke for alvor ser Nexøs kritik af den socialdemokratiske bevægelses faglige og parlamentariske strategi i bind 3, og som den gamle Nexø selv ser han visse reformistiske tegn hos Nexø i skildringen af Pelle i 4. bind. Han hæfter sig især ved den førnævnte scene i 4. bind, hvor Pelle maner deltagerne i et protestmøde til besindighed. Houmann vil gerne se en ironisk distance til Pelle, da Nexø lader Morten udbryde "Du er stærk Pelle". Man skal imidlertid se Pelles nyslåede pragmatisme i 4. bind som udtryk for, at han i kooperationen har fundet en anden vej til socialismen og ikke mere finder det fornuftigt at opfordre til meningsløse konfrontationer med politiet. Det er svært at se andet, end at Morten fremtræder enig med Pelle, idet han fortsætter: "Det var godt, du fik dem omstemt. Jeg har i Syden set disse Demonstrationer, hvor Politi og Soldater rider forkomne Arbejdsløse ned – det er et trist skuespil".³⁴

Der er vel næppe nogen tvivl om, at Nexø stod inde for Mortens tilnærmelse til kooperationens Pelle.

Selv om det er svært at undgå at se, at Nexø forener Morten og Pelle i 4. bind, kan Houmann ikke helt slippe påstandene om intenderede tvetydigheder i karaktertegningen, og det betyder i hvert fald, at han et stykke af vejen kan legitimere Nexøs eget angreb på Pelle i "Morten hin Røde".

Det ny venstre og "Pelle"

Den ikke-kommunistiske venstrefløj, der dominerede udviklingen på universiteterne og i særdeleshed litteraturforskningen i 70'erne og 80'erne, forholdt

sig også især til værket "Pelle Erobreren". Især faldt det de venstreorienterede litterater for brystet, at Nexø skrev inden for udviklingsromanens kompositionsprincipper. Med en ideologikritisk holdning havde litteraterne især fokus på litteraturens og litteraturarens borgerlige tematikker og i sammenhængen udviklingsromanens fokus på individets udvikling.

Da Pelle i sin ensomhed ser Gud for sig i fængslet, trækker Nexø på sin positive opfattelse af småmands hunger efter religiøsitet, som han senere i sin Dynæstale forklarer som "Han (småmanden) hungre efter en tilværelse fyldt med rigt menneskeligt indhold, efter at få del i alt, hvad livet rummer fra støvet til de højeste tinder – at blive menneske".³⁵ Det er dette radikale krav til og drøm om individet i den socialistiske bevægelse, der driver Pelles udvikling i fængslet, efter at han er blevet udsat for en brutal afstraffelse af fængselsbetjentene. Der er en stærk påvirkning fra anarkismens tankegang i denne selv-ransagelse af "Lynets" rolle i disciplineringen af strejkebevægelsens og Socialdemokratiets accept af uddelegering af ansvar og magt i det liberale repræsentative demokrati.³⁶ Man kan også næsten høre Marx' radikale drøm om menneskets frigørelse af sine alsidige potentialer i en kommunistisk samfundsform ånde gennem denne utopi om mennesket, selv om det religiøse klædebon kan virke fremmedartet.

Alligevel er det især Pelles oplevelse og udvikling i fængslet, der i denne generation betragtes som det afgørende syndefald for en socialistisk litteratur. Anker Gemzøe har analyseret "Pelle" i 1975 og igen i Dansk Litteraturhistorie 1 1984.³⁷ Gemzøes analyse er med til at dreje ideologikritikernes fokus bort fra den evindelige påpegning af borgerlige ideologiske tematikker i litteraturen til en beskæftigelse med socialistisk litteratur. Gemzøe opfatter 4. bind som et borgerligt tilbageskridt i forhold til 3. bind. Han betragter Nexøs distance til Pelle som "Lynet" i 3. bind som udtryk for en splittelse i Nexøs sind mellem reform og revolution, som er karakteristisk for II Internationale, og henviser til "den borgerlige udviklingsromans genretvang". Han henviser til leninismen som en mere afklaret socialistisk position.

Lisbeth Holst og Knud Wentzels analyse af "Pelle Erobreren" "Solidaritet og individualitet"³⁸ analyserer befriende og i modsætning til de mange angreb på Nexø for borgerlig individualisme, hvordan individualitet og solidaritet for Nexø er gensidigt betingede begreber, og hvordan dette manifesterer sig i romanens komposition fra start til slut.

Carsten Jensen opfatter i sin analyse fra 1981³⁹ tendensen i 4. bind som *socialdemokratisk*. Hans analyse udfolder langt hen ad vejen et tiltrængt opgør med sekteriske traditioner i 70'ernes litteraturkritik. Det er imidlertid igen individualismen i 4. bind som anses som sammenhængende med udviklingsromanen, der er anstødssten for at anerkende værket som rigtig socialistisk.

Han skriver ironisk:

“Den politiske konsekvens var kooperationstanken. Den gamle drøm om et land uden herrer skal realiseres i landet, hvor enhver er sin egen herre. Det forjættede land, som folket når frem til efter sin tusindårige vandring, ligger i Bispebjergs kålhaver”,

hvorved Jensen hentyder til villa “Gryet”, som Pelle og familien flytter ud til i 4. bind.

I 1984 kommer mit eget konferensspeciale “Fra Pelle Erobreren til Morten hin Røde” og er i forlængelse af sidstnævnte opgør med sekterismen i 70’ernes og 80’ernes litteraturkritik, et forsøg på at læse og forstå forfatterskabet på dets egne historiske præmisser og ikke mindst baggrunden for Nexøs sluttelige eget angreb på helten “Pelle”.⁴⁰

Nicklas Freisleben indskriver sin helt aktuelle phd.-afhandling 3. bind af “Pelle”, “Den store Kamp”⁴¹ i et opgør med nyere læsninger af Nexø efter universitetsmarxismen i 70’erne og 80’erne. Disse senere behandlinger “er ofte kendetegnet ved en markant afstandtagen til ‘universitetsmarxismen’s Nexø”, eksempelvis i form af Jørgen Haugan og Frank Egholms arbejder.⁴² Haugans intention er eksempelvis, at “genrejse ham (Nexø LGJ) som digter”⁴³ Freisleben analyserer i opposition hertil Nexø som en politisk forfatter, der i “Den Store kamp” fremstiller ambivalensen i strejken, der “står tilbage som en undseelig og ambivalent sejr”.⁴⁴ Freisleben understreger i højere grad end andre behandlinger Nexøs distance til storstrejken, idet han f.eks. mener, at man skal læse den afsluttende grandiose beskrivelse af arbejdernes triumftog ved fredsafslutningen ironisk.

I 1991 udgives Henrik Ydes doktordisputats “Det grundtvigske i Martin Andersen Nexøs liv”,⁴⁵ der repræsenterer en fordomsfri analyse af påvirkningen fra Grundtvig i forfatterskabet og argumenterer for det standpunkt, at denne indflydelse fra Grundtvig tilfører Nexøs forfatterskab vigtige sociale og menneskelige kvaliteter. For nylig udgav samme Yde så en vægtig og stor Nexøbiografi.⁴⁶ Han kalder genren “Liv og værk” og belyser som han siger forfatterskabet *forfra*, og det vil sige, at han betragter tilblivelsen af de personlige forudsætninger for de forskellige faser i Nexøs forfatterskab. Han opfatter optimismen i “Pelle” som snævert sammenhængende med perioden for arbejderbevægelsens gennembrudsår, og fortsætter:

“Men at dømme efter romanens fortsatte popularitet kloden over er disse håb og længsler fortsat til stede. Det kunne tyde på, at håbene og længslerne

ikke blot har at gøre med tilfredsstillelse af tilværelsens elementære materielle behov.”⁴⁷

Med biografien bidrager han især til en analyse af de filosofiske og intertekstuelle træk i Nexøs forfatterskab: “Værket er i stadig dialog med og opposition til væsentlige dele af den europæiske ånds- og litteraturhistorie gennem to et halvt årtusinde”.⁴⁸

Men som det kan ses, var både Nexøs værk og kritikken af og omkring dette langt oppe i 1900-tallet for det meste voldsomt politiseret. Forskellige grupperinger kæmpede for og imod, men mest det sidste. Det var gængs i de forskellige læsninger at hygge sine egne politiske kartofler helt frem til og inklusive 68-generationen i 70’erne og 80’erne, der med *ideologikritikken* havde fokus på at dokumentere borgerlige tematikker i litteraturen i det borgerlige samfunds epoke. Generelt læses værket typisk *bagfra* – dvs. med udgangspunkt i forfatterens egne politiske holdninger og “Pelle” kritiseres for at afvige fra egne aktuelle dagsordener.

Den nyligt afholdte konference i anledning af Nexøs 150-års fødselsdag i København juni 2019⁴⁹ viste dog lykkeligvis også, at denne måde at betragte og ‘slås om’ forfatterskabet er en overstået epoke, lige som flere af de ovenfor nævnte behandlinger heller ikke sidder fast i historiens hængedynd.

“Morten hin Røde”

Der har slet ikke været samme brede interesse for “Morten hin Røde”, som for “Pelle” i Danmark og Vesteuropa, men den var jo også henvendt til en lille skare. Som Henrik Yde påpeger, har Nexø sikkert ved udgivelsen snarere henvendt sig til den litterære offentlighed i Sovjet og tilhørende stater og et læsepublikum her.⁵⁰ Naturligt nok har især kommunister interesseret sig for det opgør med Pelle, alias Socialdemokratiet, som bogen er udtryk for.

I Sovjet og østeuropæiske kommunistiske stater samt de vesteuropæiske kommunistiske partioffentligheder betød “Morten hin Røde” muligheden for at rehabilitere arbejderdigteren på den særlige måde, som den sovjetiske kultur efterstræbte. Romanfiguren Pelle var – og nu havde man også Nexø eget ord for det – forudseende af forfatteren allerede dengang skildret som en reformist i svøb, og derfor var “Morten hin Røde” den historisk korrekte fuldendelse af en metamorfose af “Lynet” til klasseforræder og pampers. Altså set fra Sovjet og dets kulturpolitiske proselytter!

Feks. kritiserer Hans Kirk Nexøs roman “Midt i en Jærntid”⁵¹ for en “tendens så grov at menneske- og miljøskildringen sprængtes”.⁵² Selv om man i endnu højere grad kunne mene dette om “Morten hin Røde” anmelder Kirk

dette værks første bind i næsten ublufærdigt rosende vendinger i 1945.⁵³

Herhjemme kan man især pege på behandlingen af værket af Børge Houmann, der i sin store biografi i 3. bind tager "Morten hin Røde" under behandling og forholdet mellem "Pelle Erobreren" og Morten hin Røde". Houmann påpeger flere steder, hvor der er inkonsistens mellem Nexøs fremstilling og Nexøs virkelige liv, hvilket Houmann behørigt dokumenterer.

F.eks. gennemgår Houmann Nexøs faktiske holdning til 1. Verdenskrig, mens han boede i Tyskland. Selv om Nexø op til krigsudbruddet var skuffet over, at den socialdemokratiske bevægelse ikke kunne forhindre krigsudbruddet, accepterede han socialdemokratiernes forklaring på den manglende modstand mod krigen, og Houmann redegør f.eks. for, at Nexø under krigen holdt flere foredrag for interesseorganisationen Dansk Arbejde. Som Houmann bemærker, var det "en udpræget arbejdsgivervenlig forening",⁵⁴ der varetog nationale arbejdsgiverinteresser. Houmann konkluderer på sin fremstilling, at Nexø lige som Socialdemokratiet mente, at man skulle fokusere på nationale interesser under krigen.

Et andet sted i sin Nexø-biografi refererer Houmann til svaret på et brev, som den ungarnske litteraturkritiker Georg Lukács i 1932 havde stilet til Nexø, hvor han spurgte til hans holdning til arbejderbevægelsens forskellige retninger. I svaret skriver Nexø, at "han altid havde været revolutionær" og "aldrig havde været medlem af Socialdemokratiet".⁵⁵

Men når Houmann behandler selve 3-bindsværket "Morten hin Røde" i 3. bind af sin Nexø-biografi er han ikke særlig kritisk over for værket.⁵⁶ Han er godt nok kritisk over for Nexøs ubehagelige fremstilling af ægteskaberne med sine to første koner. Han nævner også, at Nexø i "Den fortabte Generation" viser en "noget overdreven omsorg for at fremhæve Mortens indsats...", men han vurderer også, at selv om efterrationaliseringerne kunne være grove, kunne de "i den givne situation" være forståelige.⁵⁷

Jeg har tidligere omtalt stedet i Pelle Erobreren, 4. bind, hvor Pelle taler til en gruppe af arbejdsløse, der er indkaldt af anarkisten Drejer, og hvor Houmann hævder, at der er ironi i fremstillingen af Pelle, da han beder dem gå hjem og ikke søge konfrontation med politiet. Houmann bekræfter på denne måde Nexøs påstand om en af Nexø antydnet reformistisk tendens hos Pelle, som på den måde kan retfærdiggøre, at disse tendenser kunne accelereres og udfoldes i Morten hin Røde.⁵⁸

Den socialdemokratiske presse var selvfølgelig stærkt kritisk over for "Morten hin Røde" mens den kommunistiske omvendt roste værket til skyerne. Houmann mener i faktisk overensstemmelse med partilinjen, at værket er "besættende læsning" og at "romanen vrimler af liv".⁵⁹ Houmann gør ikke grundlæggende ophævelser over omprogrammeringen af Pelle i værket, men

bifalder Nexøs skildring af det angivelige forfald i den socialdemokratiske bevægelse herigennem.

I mit eget speciale og artiklen “Pelle Erobrerens skæbnehistorie”⁶⁰ tager jeg skridtet videre og analyserer på baggrund af en analyse af “Pelle Erobreren” på dets egne historiske præmisser de skridt, jeg kalder tragiske, som Nexø tager i sin fortolkning af sin gamle helt i “Morten hin Røde”.

I Henrik Ydes nye Nexøbiografi giver Yde i en kort fremstilling af erindringsromanerne udtryk for samme forståelse som skildret ovenfor af det sene værk som “episodisk” i sin opbygning og at “det driver ned af siderne med politiske og moralske belæringer af bøgernes andre figurer – og af læseren.” Yde på-peger også de indre modsigelser i forholdet mellem fiktion og selvbiografi.⁶¹

Pelle på film og teater

I nyere tid har kulturscenen også budt ind med sine fortolkninger af værket. Værket er blevet nyfortolket i remedieringer på filmlærredet og teaterscenen. Det er især 1. bind af “Pelle Erobreren, “Barndom”, der har fristet disse medier. Man kan måske sige, at man med valget af 1. bind har valgt en ende af værket, der er gået fri af al det politiske kævl, der har omgærdet “Pelle” og Nexø. Og de to første bind har været foretrukket af ikke-socialistiske anmeldere og forskere. Litteratursiden.dk skriver f.eks. karakteristisk:

“Når første del, *Barndom* og *Læreaar*, i dag opleves som den mest læseværdige – og også den del, som Bille August valgte at filmatisere – så skyldes det, at der her endnu er en vis åbenhed tilstede. Pelle er stadig i en proces, hvor hans personlighed er ved at danne sig. Når han i anden del er flyttet fra Bornholm til København, bliver hans personlighed stadig mere snævert bundet til det socialistiske projekt, der er bogens endemål.” (Bækgaard)

Hvilken fortolkning lægger eftertidens kunstneriske bearbejdnings altså ned over værket i tiden efter det store og langvarige ragnarok i arbejderbevægelsen? Jeg vil i det følgende først selv give et kort rids af en fortolkning af 1. bind af romanen, “Barndom”.

“Barndom”

I romanen “Barndom” skildres Stengaarden, som Lasse og Pelle får tjeneste på, som et stærkt hierarkiseret og forrået miljø. Stengården byder folkene elendig føde, og proprietæren Kongstrup udnytter pigerne seksuelt. Stengår-

den har ry for at være det værste tjenestested på øen, og karle og piger er for manges vedkommende svenske migranter, der ikke kan få plads andre steder på grund af deres lavstatus som indvandrere. Én ting er behandlingen fra stuehuset, men karle og piger behandler heller ikke hinanden særlig menneskeligt, undtagen Karna. Hun er den eneste, der griber ind, da eleven til alle folkenes latter ydmyger Pelle en dag ved at trække bukserne af ham og lade ham danse nøgen til piskeslag i fuld offentlighed.

Det, der først og fremmest er galt med Stengården i Nexøs fremstilling, bundet i, at uredelige og skadelige driftstyrede udskejelser har taget overhånd på gården. Herskabet fylder deres tid med hor og ulykke. Fruen klager og græder uafsladigt på grund af sin forsmåede kærlighed til ægtemanden Kongstrup, og han flygter lige så uafsladigt fra gården på nye erobringseventyr for at undfly den klagende hustru. Imens ledes landbruget af en forrået forvalter og elev, og heri bundet miseren, som den er skildret i 1. bind. I perioder sker det alligevel, at fruene eller Kongstrup engagerer sig i driften, og så opleves forholdene straks som mere tålelige. Idealet for folkene er, at bonden selv leder arbejdet og deler bord med folkene. De er således bærere af en forestilling om det, man kunne kalde en tyendekontrakt, hvor man accepterer sin ufrihed og underordning under bonde, mester, herskab, øvrighed m.m. til gengæld for, at de udøver en vis omsorg nedefter. F.eks. fortvivler Lasse over, at pengene ikke slår til til udstyr, da Pelle skal konfirmeres, og han savner den omsorg fra herskabet, som han synes hører sig til. Da han opsøger herskabet om Pelles bortvisning fra den kirkelige handling, kommer fruene da også i tanke om denne skik og brug, og Pelle bliver til Lassefars store begejstring udstyret på herskabets regning, som det sig hør og bør.

Folkene på gården er præget af den manglende opfyldelse af tyendekontrakten. De adlyder forpagteren af frygt, men ikke af respekt – undtagen karlen Erik, der ikke vil acceptere, at han ikke kan forlade gården, som han vil, efter arbejdsdagen er slut.

Eriks rolle i filmen

I *filmen* udløses Eriks angreb på forvalteren af en social uretfærdighed, da forvalteren nægter Erik den pause i høstarbejdet, som alle de andre får. I romanen, hvor Erik slet ikke optræder så klassebevidst som i filmen, er det hans irritation over manglende frihed til at gå ud en lørdag aften, der ligger og ulmer, indtil han en dag – sådan skildres det – går amok og skildres som et dyr i oprør: “Saa vendte han Ansigtet mod himlen og frynede mod Himlen, Øjnene laa langt inde og virkede ikke, Læberne vældede tykke frem. Han udstødte nogle uforstaaelige Lyde og kom i Drift, op mod Gaarden.” (195) Han

pandes da også ned af forvalteren, som havde han været et dyr. Pelle går fra sans og samling over det voldelige optrin – “får lyde”, som Lasse kalder det at falde i en slags vildelse – og Lasse frygter, at det skal gøre skade på drengens forstand. Erik ansporer nok til oprør mod den lange arbejdsdag, den dårlige kost og den dårlige løn, men vi ser, og det er ikke tilfældigt, oprøret med Lasses øjne, og Lasse har sine gode grunde til at holde sig på afstand. Lasse forlader selv en fest kort forinden, der ender med et knivstikkeri mellem to unge karle, der strides om en af pigerne, og til Pelle, der tigger om lov til at blive siger han: “Æv det er noget dumt Paahit, de kan hitte paa at handle ilde med dig, om de faar fat i dig – det værste er oppe i dem. Naa men du maa selv staa for’et – og pas for alting paa, at de ikke ser dig”.⁶²

Der er ikke rigtig nogen progressivitet over Eriks skikkelse hos Nexø, selv om han er modig. Hele tyendeflokken er i oprør i den periode op til klimaks, hvor Erik angriber forvalteren, men det skildres ikke som et oprør, der peger fremad, men som en tilstand præget af druk og udskejelser. Utilfredsheden med forholdene på Stengården finder ikke udtryk i en adækvat social handling, men i vold. Lasse tager afstand fra oprøret, og selv om Pelle beundrer Eriks mod og begræder Lasses ydmyghed “Han (Pelle) sov trygt og drømte, at han var Erik selv og pryglede Forvalteren med en stor Kæp”,⁶³ er det Lasse, der får ret. Som bekendt bliver Erik slået til idiot, og forvalterens magt bliver kun yderligere konsolideret.

Stengårdens folk er fanget i en dobbelt udbytning, på den ene side den, der hører lønarbejdet til, men uden lønarbejderens frihed, og på den anden side de ufri tyendeforhold på landet, der som sit modstykke har en vis tryghed i ansættelsesforholdet, der i hvert fald ideelt set giver bonden et vist ansvar for tyendets velbefindende. Stengårdens tyende får det værste fra begge verdener. Der er ingen frihed i tyendeforholdet og heller ikke nogen omsorg oppefra, og under forvalterens regime er udbytningen ubønhørlig og præget af lønarbejdets anonyme relationer. Lasse og Pelle sover kun adskilt af en brædevæg fra kreaturerne i staldbygningen, og kosten er lige så ussel som lønnen. Pelle lønnes ikke ud over kosten, og Lasses løn rækker ikke til det nødvendige for ham selv og drengen.

Lasse

Lasse er den stærke repræsentant for menneskelighed blandt folkene. Han repræsenterer både mor og far for Pelle. Han sørger for omsorg og kærlighed og f.eks. et bad til Pelle hver 14. dag. Hver søndag, den eneste dag i ugen med nogen fritid, tager han uden at kny alle den afdøde hustrus lapper og sysager frem af slagkisten og bøder omhyggeligt sit og Pelles tøj, så det holder

længere. Der er måske ikke så meget mandighed over Lasse. Han er ydmyg over for herskabet og forsøger også at lære Pelle ærbødighed over for sine foresatte, og heller ikke blandt folkene evner han at sætte sig igennem. Lasse har en tyendebevidsthed, og hvis han skal frigøre sig fra slaveriet på Stengården, er alternativet for ham slaveriet som selvstændig på de dårligste og billigste jordlodder på Bornholm. Lasses bror, Kalle, får den skæbne i "Barndom", og i 2. bind, "Læreaar" slider Lasse og Karna med deres sidste kræfter et stykke lyngjord i drift, blot for at se banken overtage gården efter Karnas sygdom og død.

Set i historisk belysning repræsenterer Lasse jo ikke fremtiden, men han repræsenterer en feminin side⁶⁴, eller om man vil et "omsorgsgen", som Pelle på en måde tager med sig i arbejderbevægelsen, selv om han af og til glemmer det som strejkelederen "Lynet" i 3. bind, "Den store Kamp". Her er det med Henrik Ydes ord Pelles maskuline side, der træder frem i den store strejke og de ofre, han forlanger af arbejderne, fører til at de forsømmer deres nærmeste, lige som det også sker for Pelle. Hele denne form for kamp opgiver den menneskelighed og affektive solidaritet, som Nexø helt grundlæggende forbinder med socialismen. Selvransagelsen under det fængselsophold, Pelle dømmes til efter afslutningen af storstrejken, kommer til at præge 4. bind, hvor kursen for det store frigørelsesprojekt lægges om. Dette kursskifte bunder i Pelles rødder i Lasses karakter.

Det er filmens store fortjeneste med stor troværdighed at omsætte Lassefars store almuekarakter som Nexø skaber i "Barndom", til lærredet. I Max von Sydows fremragende fortolkning gengives karakteren med den dybde i billedet, som Nexø skabte ham i.

Drømmen om Amerika eller socialisme

Bille August og manuskriptforfatterne vælger imidlertid at omfortolke frihedsdrømmen i værket. Pelles perspektiv gengives i *romanen*, da han har sagt endeligt farvel til Lasse:

"Foran ham laa Landet i rigt Fald Sønder efter, indgærdet af Havet. Langt nede stod to høje Skorstene mod Havfladen, og endnu længer mod Syd laa jo Staden! Bort fra den løb Havets Veje mod Sverig og København! Dette her var Verden, selve den store vide Verden".⁶⁵

Der findes groft sagt to frihedsdrømme i 1800- og 1900-tallet, den liberale og den socialistiske. Den liberale frihedsdrøm lokkede i Amerika og havde uden tvivl bredt fat i den fattige del af befolkningen. Nok havde riget fået en

grundlov i 1849, men politiske rettigheder for de brede lag af fattige manglede meget, lige som klasseforskellene var grelle og fattigdommen dyb. Af de 300.000 danskere, der udvandrede til Amerika mellem 1850 og 1914, bosatte langt de fleste sig som bønder. Udvandrerne drog fordel af de meget generøse regler for at erhverve jord i det nye land, og rygterne om de frihedsrettigheder, der eksisterede i Amerika, bidrog også. I Amerika kunne en forvalter ikke bestemme over fritiden, og man kunne opsigte et ansættelsesforhold uden af arbejdsgiveren kunne indeholde lønnen. Man kunne endvidere f.eks. dyrke den religion, man var knyttet til uden forfølgelse osv. Det var grundlæggende den liberale drøm, der motiverede emigranterne. Det var drømmen om at erhverve tilstrækkelig jord til at forsørge sin familie på et andet niveau end i hjemlandet og blive sin egen frie herre.

Men dette er ikke Nexøs eller Pelles drøm! Begrebet Amerika optræder én gang i *romanen*, hvor Pelle og Soens søn Rud leger på vogtermarken og er mest udtryk for børnefantasier. Bortset fra det er *filmens* hyppige henvisninger til drømmen om Amerika frit opfundne. Første bind af *romanen* bygger derimod op til at skabe *en modvilje hos Pelle mod sliddet med jorden*. Historien om Lasse, der forlader jordlodden i Tommelilla, sliddet på Stengården og broren Kalles ulykkelige skæbne på en mager jordlod i nærheden af Stengården, – alt dette bygger op til en uvilje hos Pelle mod *dette jordslid*. Han har ingen illusioner om, at han kan erobre lykken ved at blive på landet. Hvor Lasse ikke har andre muligheder eller forestillingsevne end at blive ved jorden, så vil Nexø med Pelle-figuren fortælle om udviklingen af den arbejderklasse, der blev i Danmark og vandrede mod byerne, hvor den skabte arbejderbevægelsen og forestillingen om socialismen som frigørelsesprojekt fra de usle kår i starten af industrialiseringen. “Barndom” bygger op til den rolle, Pelle skal spille længere fremme i *romanen* og han skal altså ikke udvandre til Amerika:

“Men Pelle ville ikke tjene Bonden, der var ingen Anseelse og Fremgang i det. Et eller andet stort ville han være; men her paa Landet var der ingen Udvej for noget, her fik man gaa bag Rumpen paa Kørne alle sine Dage. Han vilde til Staden – kanske videre fort over Havet til Kongens København”.⁶⁶

Hvorfor omfortolker Bille August idéindholdet i værket i sin storfilm om Erobreren?

Martin Andersen Nexø havde jo siden den kolde krig og emigrationen til Østtyskland været omgærdet af kommunistforskrækkelse. Som nævnt blev han på mange måder en persona non grata i det danske kulturliv, og forfatterskabet blev lagt på is. Mange af de borgerlige kulturkritikere fastholdt dog,

at første bind om Pelle, "Barndom", havde litterære kvaliteter, fordi det angiveligt ikke skulle være så politisk som resten af værket om Pelle Erobreren i 4. bind jf. litteratursiden.dk

På en måde gør Bille August i samme tradition det politiske indhold ukontroversielt med sit anderledes fokus på drømmen om Amerika. Helten bliver Erik, der vil udvandre til Amerika. Pelle gøres i filmen mere til offer for undertrykkelse end til en erobberskikkelse. I *romanen* hævder Pelle sig efterhånden i flokken af skoledrenge ved sit mod, og han redder en dag Lasse fra tyren med en kniv. Han hævder sig også som dygtig vogterdreng, og han har let ved skolearbejdet. Han forsvarer Lasses ære med næverne efter den ulyksalige affære med madam Olsen. Og da han en dag hjælper Lasse med at terpe navnene på de store profeter, gennemskuer han det meningsløse i Lasses – og skolens pensum. "Hvad vil du med dem", spørger han Lasse, der bliver helt forfjamsket over, at man kan sætte spørgsmålstegn ved vigtigheden af profeternes navne.⁶⁷

Filmen omskaber imidlertid Pelle til et mobbeoffer. Centrale scener fra romanen sammenkobles eller nyfortolkes for at vise undertrykkelsen i Stengårdens og skolens univers. Man ser i det hele taget sjældent drengen smile på filmværket, og den dag, han forlader Stengården, henligger landskabet i is og tåge, mens Pelle i *romanen* drager afsted en forårsdag med strålende solskin, skralende en munter melodi, fantasierende om, at han først vil indtage Rønne, men på længere sigt drømmer om København. I romanen er Lasse og Pelle bærere af en optimistisk lykketetro, der er i pagt med folkeeventyrets tro på, at helten fra det samfundsmæssige *nede* kan overskride barrieren til det samfundsmæssige *oppe* i kraft af sin gode karakter. Lasse fantasierer om drengens status som udvalgt, manifesteret symbolsk ved hans svinelykke i nakken og koslik i panden. Lasses lykkedrøm for Pelle er noget om at finde guld og altså opstigning, og det er romanens ide, at Pelle "i sin vandring mod lyset" transformerer denne drøm om egen opstigning til at forstå sin egen skæbne som bundet til de *manges* opstigning. Dette er en vigtig årsag til den lyse tone i romanen, også i første bind.

Den sociale optimisme i "Barndom" underbetones i *filmens* fortælling om drengen som socialt offer, som vi efterlader i en tåget plovfur, da filmen toner ud.

Drømmen om Amerika i de brede fattige lag er en ukontroversiel, blåstemplet frihedsdrøm i vor tid, og hvem kan i dag – fra Enhedslisten til DF – ikke bifalde en fremstilling af landarbejdernes miserable vilkår omkring århundredeskiftet. Men Pelles første udvikling på vejen til socialistisk helt underbetones dermed, og man skal måske mærke sig, at filmen havde premiere i 1987 og altså før murens fald og Sovjetunionens sammenbrud.

Det er svært at gisne om Bille Augusts intentioner med denne anderledes gestaltning af Pelle, men på tidspunktet for filmens premiere i slutningen af koldkrigen gøres værket politisk ukontroversielt for det brede publikum. Værket bliver i hvert fald politisk på en anden måde.

Pelle som musical 2018

I efterårssæsonen 2018 opførte Østerbro Teater (tidligere Østre Gasværk Teater) 1. bind af Pelle Erobreren som musical.

Musicalforestillingen baserer sig på et omarbejdet manuskript fra en teateropførelse på Hälsingborgs teater fra 2014. Manuskriptet er sine steder revideret en hel del i forhold til den svenske originalversion, og musikken er komponeret særskilt til den danske forestilling, som Kasper Holten producerede for teatret.

Lad os først kort forholde os til, hvorfor romanen omsættes til teaterscenen og så i noget så moderne som en musicalversion. Østerbro Teater har offentlige tilskud, og en vis ambition og krav om at skabe ny vedkommende teaterkunst, har nok spillet ind. Dernæst kan "Pelle Erobreren" spille på en vis kendthedseffekt, om ikke andet fra Bille Augusts filmatisering af "Pelle". For det tredje kan man ikke komme uden om, at mange mere kommercielle teatre har overlevet ved at opføre store musicalsuccesser.

Når det er sagt, kan der også være dramaturgiske argumenter for at indføje sange i dramatiseringen af værket. *Romanens* fortæller er alvidende med indre syn. Fortælleren er diskret og moraliserer ikke som i romantiske værker, men spiller en afgørende rolle i formidlingen af Pelles udvikling og den mentalitet, som dominerer folk og herskab på Stengården. Nexøs fortælleteknik kan derfor være svært at dramatisere. Nexø veksler mellem panoramiske og sceniske fortælle-måder, og i de forskellige mindre kendte danske teaterversioner er der en tendens til, at de scenisk skildrede episoder foretrækkes, mens de store linjer f.eks. i Pelles udvikling forsømmes, fordi de er båret af fortællerstemmen.⁶⁸

Sangene på Østerbro Teater spiller til dels en rolle som koret i antikke dramer. Her kan fremføres baggrundsviden, romanens historik, el.lign., som i romanen varetages af fortællerstemmen, men sangene har også som i musicalen karakter af fremhævelse af særlige patos- og idébærende pointer.

Ved præsentationen af programmet for det nyrestaurerede Østerbro Teater i 2018 formulerede Kasper Holten, at "*Pelle Erobreren* er fortællingen om det moderne samfunds opståen med en beskrivelse af de rødder, vi kommer af og den tradition, vi er rundet af. En identitetshistorie for alle i dag, lidt mere end 100 år efter bogudgivelsen."⁶⁹

Enhver tid fortolker selvfølgelig sine klassikere forskelligt, fordi de iagttages fra forskellige historiske udsigtpunkter. I Holtens udtalelser ovenfor aner man senmodernitetens individualistiske frigørelsesfokus. Ofte fortolkes klassikere jo med en indsprøjtning af moderne mentalitet i værket, hvilket indimellem kan kollidere med et historisk klarsyn i gensynet med klassikeren.

For kan man virkelig mene, at Nexøs værk om arbejderbevægelsens tilblivelse rummer væsentlige træk af forudsætningen for nutidens radikale senmoderne forandring af industrisamfundet?

Det kræver i hvert fald en del omkalfatring af romanens ide, eller det er i hvert fald min analytiske hypotese, at det er det, der sker.

Til at spille karakteren Lasse på Østerbro Teater er valgt Thomas Bo Larsen. Han spiller ofte roller som socialt utilpasset karakter eller misbruger i danske film, måske på grund af sit fysiognomi, sine gode evner i denne afdeling af skuespillerfaget eller begge dele. Valget synes i harmoni med forestillingens idé om “en identitetshistorie for alle i dag”. Lad os se, hvordan denne drejning i teaterversionen skabes.

Mens romanen har afgørende fokus på Pelle og Lasse som karakterer og deres indbyrdes forhold, sker der en drejning i teaterforestillingen.

I 2018 opførte Teatret på Østre Gasværk i København Pelle Erobreren som musical. Teaterforestillingen formidlede den gamle roman i en ny fortolkning til et nutidigt publikum. (Foto Østre Gasværk/ Østerbro Teater)

I teaterstykket optræder Pelles afdøde mor som et slags syn på scenen på udvalgte steder, således umiddelbart i forlængelse af scenen, hvor Pelle ydmyges af eleven. Hvor hun i *romanen* omtales som en kvinde, der de sidste leveår var noget gnaven på grund af sygdom og ikke omtales som en moderskikkelse, der har betydet meget for Pelle, så sentimentaliseres hendes skikkelse i *teaterstykket*. I den nævnte scene synger hun en sang, der i teaterversionen ændrer hendes betydning for Pelle. I citatet synger Pelle og Bengta-skikkelsen sågar i duet: “Det var dig/der gav mig al min kraft/det var dig/der gjorde alt så lyst/Du var altid nær/så nær som var du/en del af mig selv”.⁷⁰ Her gøres der et gevaldigt indhug i Lasses betydning for Pelle, hvilket ikke har noget belæg i *romanen*. Hun kommer også til syne, da Lasse fortvivler over genkomsten af Madam Olsens mand, og synger for Lasse: “Hold ud for vores søn/hold ud fordi det stærkeste/er kærligheden”. Det er ikke almuekvinden Bengta, der gestaltes her, men snarere en skikkelse fra populærkulturen. I *romanen* er det Pelle, der får Lasse på ret køl efter eventyret med madam Olsen. Rollerne mellem dem ombyttes her i *romanen*, idet det er Pelle, der tager ansvar for Lasse. Det sker umiddelbart inden Pelle skal konfirmeres og angiver, at Pelle kan stå på egne ben og udvise omsorg for den gamle, mens det under opvæksten jo har forholdt sig omvendt.⁷¹

Eriks karakter drejes og fremhæves også på bekostning af Lasse, hvilket betyder, at Lasses rolle som Pelles afgørende værn og opdrager degraderes. Som nævnt tidligere præger det romanens tyende/folkehold på Stengården, at herskabet er fraværende i driften, optaget som de er af deres egne udskejelser. I stedet optræder forvalteren og eleven som brutal magt i en anonym magtrelation.

I *teaterstykket*, og det gælder jo som nævnt til en vis grad også filmen, idealiseres Erik-skikkelsen. Da teater-Pelle i begyndelsen af opholdet på Stengården bliver groft ydmyget af “Hr. Eleven”, er det som i filmen teater-Erik, der redder Pelle: “Find en på din egen størrelse din undermåler. Fy for fanden! Hvis du så meget som én gang til rører ham, slår jeg dig fordærvet”.⁷² I *romanen* er det Karna alene, der tager sig af den forulempede Pelle. Da teater-Pelle ydmyget indser, at Lasse ikke evner at stille eleven til regnskab efterfølgende, nægter han at aflevere en gave til Karna som tak for hendes omsorg. Han siger til Lasse “Du kan selv gå ind med det” med regibemærkningen “*Smider sjalet på Lasse og går sin vej*”. Det er her, vi ser Holtens “identitetshistorie for alle i dag”, i en nutid, der bifalder den senmoderne frigørelse af individet, men Pelles oprør over for Lasse er her frit opfundet.

Teater-Erik foreslår i en scene, at han og Pelle skal tæske forvalteren sammen.⁷³ Efterfølgende taler de om Amerika, hvor de skal finde guld. Erik vil være sin “egen lykkes smed” og “Give tyrannerne, hvad de fortjener/Få et eget

og værdigt liv”. Sangen slutter i 2. person med “En dag skal du ikke mere/Vær en brik i de riges fine spil/Den dag i morgengryet skal du sejle ud på åben sø”.⁷⁴ Skiftet fra 1. til 2. person undervejs i sangen understreger Erik som *forbilledet* og som den, der forudser Pelles historiske mission.

Degraderingen af Lasse

Lasses betydning for plottet og for Pelle svinder altså ind i teaterstykket. Men hvad er der så tilbage af teater-Lasse som karakter? I romanen findes en afvigelse fra romanen, der er betydningsfuld. Der findes både i romanen og i teaterversionen en kvindeskikkelse, i folkemunde “Soen”, der er en af Kongstrups tidlige elskerinder, som han har gjort med barn. Lasse genkender hende, da han møder hende på Stengården. Han kendte hende fra spæd fra sin egn, Tommelilla i Sverige, til hun som konsekvens af en sag om ulykkelig kærlighed måtte forlade familien som ung og søge til Bornholm. Lasse har medbragt en bibel som en gave til datteren fra den døende moder, i fald han skulle møde hende på Bornholm. Hun er gået i Kongstrups fælde og er efterfølgende gået i hundene. Hun lever på Kongstrups nåde tæt på gården med sin søn, der er forsømt og noget misdannet. Hun er blevet fed, alkoholiseret og ondskabsfuld både i munden og over for sin uægte søn.

I *romanen* overbringer Lasse hende moderens bibel og forsøger med stor empati at overtale hende til at vende tilbage til Sverige og moderen. Lasses interesse bunder i, at han har kendt hende fra spæd og haft hende på skødet fra lille, og at han er ilde berørt af hendes skæbne, men i teaterstykket udfolder der sig følgende dialog, da Johanna spørger, om Lasse ikke har noget brændevin: “Ikke så meget som en dråbe. Men jeg kan måske varme dig på en anden måde i aften. Det er varmere at være to end én.” Da Johanna afslår denne nærmest incestuøse opfordring, siger Lasse “Der er nok én, der er sart af sig. Jeg har ikke plads til fine fornemmelser”.⁷⁵ Her ændres teater-Lasses karakter så grundlæggende, at det gør helt ondt. Lasse fremtræder bestemt ikke som driftsstyret hos Nexø. Når *romanens* Lasse understreger det lyksalige ved ægteskabet (med Madam Olsen) er det bedste, han kan tænke på, at han og Pelle kan få “kaffe på sengen søndag morgen”. Nok ligger Lasse også lidt i med Madam Olsen i romanen, men målet er ægteskab og årsagen den langsomme behandling af mandens dødserklæring.

Det var min oplevelse, da jeg så stykket på Østerbro Teater, at den magi, som både opleves i romanen og i filmen i gestaltningen af far og søn og deres indbyrdes forhold, forringes i teaterrummet. I stedet for Lasses skikkelse med store menneskelige såvel som tragiske karaktertræk træder en sentimentaliseret Bengta uden skyggen af almuetræk og en endimensionel oprørerskikkelse i

form af Erik, der som en ægte liberal vil være sin "egen lykkes smed". Lassefar reduceres sine steder til et amoralsk pjok, der tjener som oplagt affyringsrampe for Pelles moderne identitetsprojekt. Det er en skam, for Nexøs eventyr om Pelle var et solidarisk og kollektivt projekt og ikke kun et individuelt frigørelseprojekt, som foregriber senmoderniteten.

Kan værket forstås i dag?

Kan værket forstås og fremstilles i dag på dets egne præmisser? Nok har det socialdemokratiske narrativ i Europa længe været i vanskeligheder og en samlet arbejderbevægelse har for længst set sine bedste dage. Der er selvfølgelig både strukturelle og politiske årsager til denne udvikling, men ikke desto mindre ser verden konstant nye venstrebevægelser dukke op, ligesom klassesdeling og ulighed stadig og i stigende grad er en nærværende erfaring for en stor befolkning i Vesteuropa og andetsteds. I denne post-koldkrigsepoke, vi befinder os i, kan man trods alt ikke rive Nexø i næsen, at hans forståelse af socialismen var fejlslagen el.lign. i forhold til mere påståede klartskuede alternativer, alt efter forfatterens eget ståsted. "Pelle" handler om 'kampen om sindene', forstået som opfattelsen af grundlæggende menneskelighed og forståelsen af, at rigdom og magt bygger på de manges arbejde og sagtmodighed. Nexøs store epos har grundlæggende den opfattelse, at denne rigdom og magt kan tages tilbage, og at ingen "skal lades tilbage". Fjerde bind med sin løsning på alle problemerne i form af en kooperativ strategi, hvor arbejderbevægelsen skal bygge et solidarisk parallelsamfund op, der kan udkonkurrere kapitalismen, var ikke grebet ud af luften, men afspejlede eksisterende politiske overvejelser på Socialdemokratiets venstrefløj, men selvfølgelig repræsenterede denne 'løsning' alligevel en grundlæggende naivitet. Romanen ser dog den begrænsede frigørelse i den socialdemokratiske fagforeningsorienterede og parlamentariske strategi og utopier kan jo være smukke. På trods af alle svaghederne i 4. bind var Nexø dog forudseende, da han forkastede et snævert materialistisk begreb om menneskets frigørelse!

Remedieringerne af 1. bind af værket griber imidlertid til denne skæve symbolik med rejsen til Amerika, og i teaterstykket skærpes frigørelsesperspektivet til en egentlig liberal drøm. Jeg har valgt ikke at gå ind i diskussionen af, om det er legitimt at modernisere klassikere, men jeg vil i hvert fald konstatere, at der under alle omstændigheder ikke er meget modernisering i relanceringen af den amerikanske drøm.

I disse læsefattige tider skal man være glad for, at andre medier end bogen vil tage klassikere op til behandling og relancering. Men selv om Billes Pelle evner at formidle den forestilling om menneskelighed, som Lasse giver

videre til Pelle, har romanværket i vor tid fået den foreløbige skæbne, at filmen har 'overskrevet' Nexøs epos om arbejderbevægelsens fødsel og sejre og nederlag, og den stort anlagte teater-musicalversion har ikke ændret på dette, desværre!

Endnu en gang vil "Pelle" opnå at finde vej til lærredet, nu i HBO's satsning med en serie, der tager fat, hvor Billes film slap.⁷⁶ Vi glæder os til at se resultatet og håber, at fortolkningen kan yde "Pelle Erobreren" retfærdighed som et værk, der fortolkede arbejderbevægelsens store spørgsmål i en periode, før Nexø overhovedet organiserede sig i partier, og som derfor hverken skal ses gennem den troldprisme, som vi har arvet fra fortiden eller gribe til at af-politisere værket.

Noter

1. Det sidste værk fra Nexøs hånd bestod af tre bind med titlen "Morten hin Røde" (1945) Den fortabte Generation (1948) og "Jeanette", udgivet efter Nexøs død (1957)
2. Temaet optræder hyppigt hos H.C.A. i forskellige genrer: eventyret, romanen, selvbiografien
3. Det er især i Skjoldborg roman "Gyldholm" (2010) og Aakjærs "Vredens børn", der på denne måde skildrer landproletariatet.
4. Symbolismens indflydelse på Nexøs forfatterhåndværk ses her meget tydeligt. Se også en behandling af symbolismens spor i rejsebogen "Soldage" hos Henrik Yde: "Nexø" s. 131 ff.
5. Martin Andersen Nexø "Pelle Erobreren" III, s. 7-8. jeg henviser her og i det følgende til 11. udgave, Gyldendals Tranebøger, København 1973
6. "Pelle Erobreren" I, s.8
7. Morten er søn af "Kraften" fra værkets 2. bind, "Læreaar", en oprørs skikkelse, der nok får en tragisk skæbne, men også åbner for en bitter indsigt i klasseundertrykkelsen i provinsbyen. Ikke mindst får hans skæbne stor indflydelse på Pelles udvikling.
8. "Pelle Erobreren" bind tre, s. 344.
9. "Pelle Erobreren" III, s. 291
10. Ibid. s. 329
11. Asge Henriksen: "Gotisk Tid", Gyldendal 1971, s. 192
12. "Pelle Erobreren" III, s. 161
13. I "Soldage" skildrer Nexø sit møde med den spanske anarkistiske bevægelse, hvilket efterfølgende præger hans forfatterskab. Se f. eks. Henrik Yde: "NEXØ", Lindhardt og Ringhof 2019, Kapitel 6. Se også Børge Houmann: "Martin Andersen Nexø og hans samtid", Gyldendal 1981 bind 1, s. 331
14. "Pelle Erobreren" III, s. 229
15. "Pelle Erobreren" III, s. 291
16. Martin Andersen Nexø: "Morten hin Røde", Tidens Forlag 1978, S. 177f
17. Ibid., s. 82
18. Dette er en parafrasering af Lenins analyse af 1. Verdenskrig i "Imperialismen som Kapitalismens højeste Stadium", i Udvalgte Værker, Forlaget Tiden 1947. Analysen er udarbejdet af Lenin i foråret 1916.

19. Spørgsmålet om, hvordan 2. Internationale skulle forholde sig 1. Verdenskrig umiddelbart før krigsudbruddet, var den afgørende motor i splittelsen i arbejderbevægelsen og dannelsen af den kommunistiske 3. Internationale. De tyske socialdemokrater endte med at stemme for krigsbevillingerne og valgte således et nationalt standpunkt, der medvirkede til at kaste generationen af unge europæiske mænd ud i et omfattende og meningsløst slagteri. Bolsjevikkerne forfægtede det standpunkt, at Socialdemokratierne skulle sætte alt ind på at forhindre krigsudbruddet.
20. Nexø formulerer sig således i forordet til 1. bind, "Barndom" om bogens motiv: "Om Arbejderens brede Gang over Jorden paa hans endeløse, halv ubevidste Vandring mod Lyset".
21. Se for en mere udfoldet analyse Lisbeth Gundlund Jensen: "Fra Pelle Erobreren til Morten hin Røde", ail nr. 142, s. 123-148 samt Henrik Yde: "NEXØ" s. 343-346
22. Jf. Lenin: Udvalgte Værker, bind 6, Forlaget Tiden 1947, s. 56
23. Se Röda Häften 6/7, 1970 (min oversættelse LGJ).
24. Det var ikke engang et krav fra den tyske besættelsesmagt 1 1941, at Nexø skulle fængsles. Nexø stod ikke på tyskernes liste, men det nidkære danske politi benyttede lejligheden til selv at udvide listen. Se f.eks. Yde: "NEXØ", s. 333 ff
25. Se for en mere udbygget gennemgang Lisbeth Gundlund Jensen: "Pelle Erobrerens skæbnehistorie" in K&K nr. 70, 1991
26. Jeg inddrager f.eks. ikke analyserne af Nexøs kvindesyn.
27. Se f.eks. Henrik Yde: "NEXØ", s. 176 ff
28. Se f.eks. Houmann: Martin Andersen Nexø og hans samtid, Bind 1, s 364 f.
29. In "Dansk Digtning fra den industrielle revolution til vore Dage", Fremad 1930.
30. Citeret efter Børge Houmann: "Omkring Pelle Erobreren", Hans Reitzels Forlag 1975, s. 308
31. Erika Kosmalla: "Probleme des Übergangs vom kritischen zum socialistischen Realismus im Schaffen Martin Andersen Nexøs", Greifswald 1965, s. 183. Dissertationen findes på en mikrofilm på Det kongelige Bibliotek. Citatet er oversat af mig (LGJ), s. 183
32. Ibid. s. 179
33. Ibid. s. 183.
34. B. Houmann: "Martin Andersen Nexø og hans samtid", bind 2, s. 332
35. "Pelle Erobreren", bind IV, s. 229
36. Ibid. s. 395
37. Man ser selvfølgelig også den grundtvigianske påvirkning af forfatterskabet her.
38. Dansk Litteraturhistorie VII, Gyldendal 1984, s. 175-88. Han giver her udtryk for en større anerkendelse af værket som en "epokegørende socialistisk roman" end i 1975, men gentager på nogle punkter vurderingen af 3. og 4. bind.
39. Fremad 1975
40. Carsten Jensen: "Folkelighed og utopi", Gyldendal 1981
41. Lisbeth Gundlund Jensen: "Fra Pelle Erobreren til Morten hin Røde", Ail 1984. Efterfølgende sammenfattede jeg nogle af pointerne i to artikler, hhv. "Pelle Erobrerens skæbnehistorie" in K&K, nr. 70, 1991 og "Urolige sjæle i arbejderbevægelsens århundrede – Pelle og Nexø i tilbageblik og nutidig belysning", Nordica, bind 11, 1994.
42. Nicklas Freisleben Lund: "I ambivalent kamp". Strejken og romanen, 1850-1950, phd.-afhandling, Institut for Kunst- og Kulturvidenskab, KU 2018.
43. Jørgen Haugan: "Alt er som bekendt erotik", Gad 1998 og Frank Egholms "Martin Andersen Nexø som ung" (2008)
44. Freisleben, s. 103.
45. Ibid s. 135
46. Vindrosen 1991
47. Henrik Yde: "Nexø", Lindhardt og Ringhof 2019

48. Ibid. s. 184
49. Ibid. S. 171
50. Konferencen blev afholdt i Arbejdermuseets festsal i København i samarbejde med Selskabet for arbejderhistorie
51. Ibid. S. 346
52. Romanen "Midt i en Jærntid" udkom i 1929.
53. Jf. Houmann: "Martin Andersen Nexø og hans samtid", bind 2, s. 270
54. Se Hans Kirk: "Litteratur og tendens", 1974, s. 80
55. Jf. Houmann: "Martin Andersen Nexø og hans samtid", bind 1, s. 433.
56. Ibid. s. 302, (min oversættelse)
57. Jf. Houmann: "Martin Andersen Nexø og hans samtid", bind 3, s.370-410
58. Ibid., s. 378
59. Efter færdiggørelsen af "Pelle Erobreren" havde Nexø skiftende forestillinger om en fortsættelse af romanværket, men det er først under krigen at denne fortsættelse tager form af et opgør med Socialdemokratiet og Pelle.
60. Børge Houmann: "Martin Andersen Nexø og hans samtid", s. 378
61. Lisbeth Gundlund Jensen: "Fra Pelle Erobreren til Morten hin Røde", op. cit.
62. Henrik Yde: "NEXØ", kapitel 17
63. "Pelle Erobreren" I, s. 180
64. Ibid., s. 184
65. Henrik Yde: "Nexø", Lindhardt og Ringhof 2019, s. 140. Se også Lisbeth Gundlund Jensen "Fra Pelle Erobreren til Morten hin Røde, ail 142, 1983 og "Pelle Erobrerens skæbnehistorie" in K&K nr. 70, Medusa 1991.
66. "Pelle Erobreren" I, s. 301
67. "Pelle Erobreren" I s. 296
68. "Pelle Erobreren" I, s. 261
69. Jeg tænker f.eks. på opførelsen af "Pelle Erobreren" på Frilandsmuseet i sommeren 2013, eller opførelsen af 2. bind af "Pelle Erobreren" II, "Læreaar" på Bornholm sommeren 2019 i anledning af Nexøjubilæet (150 år).
70. Citeret efter Ulla Strømberg: "Østerbro Teater og Pelle Erobreren" på bloggen "Kulturcafeen" 5/3-2018 <https://www.kulturkupeen.dk/om-kulturkupeen/>
71. Forlaget Nordiska har venligt udleveret manuskriptet til den danske teaterforestilling til mig. Det er en bearbejdning af manuskriptet til den svenske forestilling i Helsingborg 2014 (oprindelig dramatisering af Annika Kofoed). Oversættelse og bearbejdelse i den danske kontekst står Karen-Maria Bille for. Jeg henviser til sidetallet i den sidste version af rollehæftet. Her i scene 10, s. 34.
72. Pelles overhånd i forhold til Lasse tager fart den dag Pelle redder Lasse fra tyren ved at stikke den i testiklerne (Pelle Erobreren I, s. 167)
73. Ibid. scene 10, s. 33
74. Ibid. scene 13, s 43
75. Ibid. scene 15, s. 55f,
76. Ibid. scene 8, s. 28
77. Pt. kendes premieredato ikke.

Abstract

Lisbeth Gundlund: *“Pelle” in retrospect and present, Arbejderhistorie, 2019:2, pp. 5-42.*

The most famous work by the author Martin Andersen Nexø, *Pelle the Conqueror* (1906-10), depicts a poor boy growing up among commoners in a rural premodern society on Bornholm in the late nineteenth century; a poor boy who eventually becomes a leader of the growing working-class movement at the turn of the century. With its hero this novel became widely loved and read by the European working-class during the first half of the twentieth century, although one peculiar thing about Nexø's authorship is that as an old man, by which time he was in the Communist Party, he repudiated his hero in his later literary work continuing the story of *Pelle*. The focus of this analysis is on how the transformation of “*Pelle*” from hero to traitor was fulfilled by Nexø.

Nexø lived in a period of fierce political division and hostility between conflicting ideological wings of the working-class movement, and he took part in those battles as an author and as an activist. Both the left and right wings alternately confronted him as well as his heroic construction “*Pelle*”, even though it was written years before the split between the Social Democrats and the Communists took place.

In the second half of this article I examine two of the most important Post-Cold War interpretations of the first volume of “*Pelle*” in Danish film and theatre.

In 1987 the Oscar-winning film-epos of the first volume of “*Pelle The Conqueror*” premiered, and in 2018 one of the big theatres in Copenhagen, “Østerbro Teater”, performed a musical-version of the same first volume of “*Pelle*”. Have these artists from a new era distanced themselves from the political hostilities and prejudices of the past and, firmly situated in post-modern society, finally done justice to “*Pelle*”?

Lisbeth Gundlund Jensen,
mag.art. i litteraturhistorie og gymnasielærer
Medlem af Nexøfondens bestyrelse
gundlundjensen@gmail.com